

- 9 Крикуненко В. Лист до Атлантиди // Дніпро. – 1991. – № 8. – С. 107–122.
- 10 Складено за: ЦДАВОВ України. – Ф. 1, оп. 3, спр. 2535. – Арк. 103–104.
- 11 Наулко В. З приводу однієї публікації // Літ. Україна. – 1991. – 7 лют.
- 12 Русов А. Вказ. прая. – С. 24.

Надійшла 3. 03. 92 р.

Т. А. БАЛАБУШЕВИЧ

ТЕРИТОРІЯ ТА КОРДОНИ ЗАПОРОЗЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (1667–1775 рр.)

У статті розглядаються зміни території та кордонів "Вольностей Війська Запорозького" протягом другої половини XVII–XVIII ст. Висвітлюються заселеність згаданої території, її адміністративний поділ. Доводиться, що ця територія значною мірою була загосподарьована запорожцями задовго до її включення до складу Російської Імперії.

Друга половина XVII–XVIII ст. – складний період в історії запорозьких земель. Протягом цього часу відбулись важливі політичні події. Це і російсько-турецькі війни, і боротьба проти турецько-татарських набігів, і опір наступові Росії на вже освоєні запорозькі землі. Як відомо, героїчна боротьба запорожців за свої вольності закінчилась поразкою 1775 р., розгромлено і ліквідовано останню запорозьку січ, після чого мешканцям її, як і багатьох інших навколишніх поселень, довелося шукати іншого притулку. Тим самим було великою мірою підірвано, але не припинено багатовіковий процес освоєння українським козацтвом запорозьких земель та Північного Причорномор'я.

Цей процес, що розпочався наприкінці XV ст., привів до утворення не лише запорозьких січей: Хортицької, Базавлуцької, Микитинської, Томаковської, Чортомлицької, Кам'янської, Олешківської, Підпільненської, а й багатьох козацьких слобід, сіл та містечок на півдні Київщини, охоплюючи й північну частину запорозьких земель.

На півдні, у Причорномор'ї, існували татарські поселення та фортеці, а між ними – "Дике поле". Заселеність запорозьких земель протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. значно зростає в результаті народної колонізації – втечі селян в основному з Правобережної України від польського гніту.

© Т. А. Балабушевич, 1994

ISBN 5-12-004342-9. Історично-географічні дослідження в Україні, 1994

в регіонах, де було відновлено владу Польщі, та з Поділля, що в останній чверті XVII ст. перебувало під владою Туреччини. Через провал планів гетьмана Івана Мазепи і розгром за наказом Петра I Чортотлицької Січі частина запорожців змушена була шукати протекторату Туреччини. Поразка армії Петра I у Прутському поході та не вигідні для Росії умови Прутського договору спричинились до втрати Росією півдня запорозьких земель, що були повернуті лише за Белградським миром 1739 р., укладеним після успішної для Росії війни 1734–1739 рр., та внаслідок розмежування 1740 і 1742 рр. Напередодні цієї війни, у 1734 р., запорожцям дозволено повернутися до Росії.

Ці події, так само як і зміцнення Росії на півдні, підготовки і результати російсько-турецької війни 1768–1774 рр., впливали на розміри і кордони запорозьких земель, тобто територій, що безпосередньо перебували під юрисдикцією Запорозького Коша Низового Війська. Змінам цих кордонів і територій присвячено запропоновану статтю.

Укладення Андрусівського перемир'я без відома і згоди козацтва, оголошення запорозьких земель на два роки кондомініумом Росії та Речі Посполитої стало причиною різкого погіршення відносин Запорозького Коша та гетьманської влади, що ускладнилися вже після смерті Б. Хмельницького за гетьманування І. Виговського¹. Обурення запорожців викликала також пропозиція гетьмана Брюховецького ввести війська в Кременчук та Кодак і позбавити запорожців підвозу хліба з метою запобігання відкритому виступу². Складність подальших політичних подій привела до відмови Запорозького Коша підпорядковуватися гетьманській владі до переходу під пряме підпорядкування царській владі. Таке становище продовжувалось майже до кінця існування Вольностей Війська Запорозького.

На цей час Запорозьке Низове Військо займало значну територію, межі якої були визначені ще за короля Стефана Баторія 1576 (чи 1580) р.³, на привілей якого посилався 1655 р. Б. Хмельницький⁴. За цим привілеєм козацтво одержувало м. Трахтемирів, території до Дніпровських порогів, далі Дніпром на південь до Чигирини з усіма тамтешніми містечками, селами та хуторами, рибними ловлями та іншими угіддями та від Дніпра в степ. На лівому березі Дніпра козацькі володіння визначалися від запорозького містечка Самар (зараз на цьому місці Новомосковськ) з перевозом та землями по Дніпру до р. Орелі. На півдні, козакам надавалися зем-

лі аж до Ногайських та Кримських степів, по очаківській улусі і на північ по річках Бугу та Синюсі. Від самарських же земель через степ – аж до Дону – "хиби то все непоружно у віках при козаках запорозьких найдавалось"⁵.

Цей документ широко використовувався в дипломатичних переговорах другої половини XVII ст.⁶, пізніше, однак, почали сумніватися в його достовірності через те, що він відомий лише в копіях XVIII ст. Та значні зарубіжні картографічні матеріали, які дійшли до нас, свідчать, що територія за Дніпровськими порогами уже в середині XVII ст. відома не лише як *Loca Deferta*, чи *Dzike pole*, як це позначено у *Boflana*, але і як *Tetta kozakorum*, або *Pais de Cosaques*⁷.

Після не визнаного запорожцями Андрусівського перемир'я 1686 р. було укладено "Вічний мир" між Росією і Річчю Посполитою, за яким запорозькі землі остаточно переходили до Росії на правах автономної територіальної одиниці, підпорядкованої цареві, минаючи владу гетьмана. Таким чином, автономна територія козаків опинилася між землями трьох держав – Речі Посполитої, Османської імперії та Московського царства, а також мала чіткі кордони між Гетьманщиною та слобідськими полками. В мирному трактаті 1686 р. значилося, що запорозькі землі – "вниз річкою Дніпром від Києва до Кодака і місто Кодак, і Запорозький Кіш і місто Січ, і далі до Чорного Лісу і до Чорного моря, з усіма землями і з річками і всякими прилеглими землями, чим здавна володіли запорожці"⁸.

1700 р. було укладено, вслід за Карловацьким перемир'ям 1699 р., мир, який підвів підсумки багаторічної боротьби європейських держав проти агресії Османської імперії. Туреччина поступилася Поділлям на користь Речі Посполитої. У безпосередньому зв'язку з цим перемир'ям є трактат. 1700 р. про 30-річне перемир'я між Росією та Туреччиною, за якими затверджувалися результати не тільки Азовських походів Петра I, а й Кримських походів Івана Мазепи та Голіцина і Шереметева з 70-тисячним козацьким військом у пониззя Дніпра. До Росії було приєднано Азов і Приазов'я, що увійшло до Вольностей Війська Запорозького. Бар'єром між Вольностями та кочів'ям ногайських татар визнавалися землі від р. Великої Берди до міста у гирлі р. Міусу і звідти до Дону⁹.

1705 р. був проведений "Межовий запис" між Росією та Туреччиною, за яким кордони Запорожжя встановлювалися таким чином: від польського кордону "вниз р. Бугом до р. Чорного Ташлику, полем через р. Мертві Води, далі полем че-

рез Єланець, далі через Інгул до р. Вісуні, до Малого Інгульця, Бекеневого броду, що від Кизикерменних пустих місць в десяти милях, а від того брода прямо до гирла р. Кам'янки, де вона впадає у Дніпро"¹⁰.

На думку одного з перших дослідників історії запорозьких земель – князя Семена Мишецького, на правому боці Дніпра володіння запорожців, починаючись від гирла р. Самоткані, простягалися до Бугу, до впадіння р. Кам'янки, далі лінія кордону через Інгулець та Інгул доходила до Бугу, а на лівому березі Дніпра їхні землі на півночі обмежувалися р. Самарою, на півдні – Кінськими Водами, на сході – Кальміусом. Пізніше запорозькі хутори просунулись на північ і зайняли береги р. Орелі¹¹.

Трагічний провал планів гетьмана Івана Мазепи, знищення Січі, розгром Батурина спричинились до переходу частини запорожців під протекторат Туреччини. Спочатку вони створили Кам'янську Січ, просто за російсько-турецьким кордоном, але й вона була знищена російськими військами. За Прутським та Константинопольським договорами, вся земля на південь від Самари перейшла до володінь Османської імперії, в тому числі перевози на Дніпрі – Кодак, Микитин Ріг, при Кам'янці і проти Кизи-Кермена, а також Сокальська переправа – перевіз Буг в гирлі р. Мертві Води, де пізніше засновано м. Вознесенськ¹².

Доля запорожців, які на чолі з Орликом перейшли під владу Османської імперії, склалася досить трагічно. Від них була відібрана артилерія, їх почали, як зрештою і слобідських та лівобережних козаків у Росії, направляти на будівництво царекопських укріплень, позбавили права рибної ловлі на Бердянських косах, а також використали для придушення повстання у Буджаку.

А. Скальковський наводить документальні свідчення, що Туреччина намагалася збути з рук неспокійне козацтво, навіть поступившись запорозькими землями на користь Речі Посполитої, але цього не сталося¹³. Запорожці починаючи з 1717 р. неодноразово робили спробу врегулювати відносини з Росією, але ні Петро I, ні Катерина I не наважились порушити Константинопольський трактат 1712 р. Лише 1739 р. запорожці одержали дозвіл повернутись на старе попелище, після чого й заснована Нова Січ, якій судилося стати останньою.

1740 р. після Белградського трактату, коли кордони Росії значно просунулись на південь, кордони запорозьких земель знову були визначені від кінця польського кордону, від впа-

діння Синюхи в Буг і далі "вниз Бугом до Ташлика чи Великого Конара, а звідти кордон полем від Ташлика в десяти верстах, перейшовши через р. Гарбузинку, тією ж лінією до р. Мертві Води, а звідти до старої мечеті у р. Громоклеї, навіть до р. Великого Інгулу... далі до Бокеневого броду 39 верст до р. Вісуні і звідти до Малого Інгульця в десяти милях від Кизикермена і, врешті, до гирла р. Кам'янки на Дніпрі"¹⁴. На сході кордон ішов від впадіння р. Кінські Води в Дніпро вгору за її течією, річкою Мокрою Маковою і степом прямою лінією до витоків р. Берди і течією її аж до впадіння в Азовське море¹⁵.

Через два роки було складено новий "Инструмент разграничения земель между Россиею и Портою", за яким землі від верхів'я р. Кінські Води до західного верхів'я р. Великої Берди і між "згаданими річками", землі на південь відійшли до Оттоманської імперії, а на північ – до Росії. Таким чином, кордон між запорозькими землями і володінням Туреччини пройшов по р. Кінські Води¹⁶.

Однак, як зазначають деякі автори, ці розмежування були формальними, бо запорожці вважали своїм кордоном р. Буг від впадіння в неї Синюхи до Дніпровського лиману, що було багато в чому вигіднішим і звичним для козацтва, бо проходив він по відомому з давнини урочищу¹⁷.

Саме в 40-ві роки з'являється перша відома нам російська карта запорозьких земель, укладена де Боскегом та Капністом. Згідно з цією картою запорозькі землі починалися на лівому березі р. Орелі і правому – Сіверського Дінця з боку Гетьманщини й Слобожанщини. Кордон починався від гирла р. Тясину, правого притоку Дніпра, крайнього пункту володінь Речі Посполитої, і закінчувався біля верхів'я р. Бахмуту, правого притоку Сіверського Дінця. На схід, від верхів'я р. Бахмуту кордон ішов по Кальміусу до самого Азовського моря, де тепер м. Бердянськ. На півдні – від гирла Кальміусу по річках Берді та Конці (Кінські Води) від верхів'я і до впадіння її у Дніпро, нижче о. Хортиці на Дніпрі. На Заході – від гирла р. Бугу, від поста Перевізького, вгору до самого гирла Самари, лівого притоку Бугу, з боку едисанських та буджацьких військ та польських воєводств¹⁸.

"Институт разграничения земель" між Портою й Росією укладався без участі Речі Посполитої і призвів до ускладнень з цією державою, що заявила про загарбання її земель при впадінні р. Синюхи в р. Буг. Тоді російський уряд звернувся до кошового атамана Якова Ігнатовича з проханням роз-

питати запорозьких старшин і на основі їх свідчень укласти записку про старі кордони. Тож запорожці створили досить оригінальний документ, де стверджувалося що кордон з поляками йшов порічками Случу, Дністру і по Дніпру до Переволочної, включаючи Чорний Ліс, Самару та Ворсклу, а кордони Війська Запорозького включали Чорний Ліс, до Висі під Лебедином, до гирла Синюхи, і Бугом до лимана¹⁹. Йшлося, очевидно, про визначення сфери юрисдикції всього козацтва, а не лише запорозького 1676 р.²⁰, коли козацтво ще було єдиним. Але свою роль розповіді старшин відіграли, і на їх основі спеціальна комісія встановила кордон по лівому берегу Бугу – по Синюсі, Висі та Тясмину, який пізніше став кордоном між Херсонською, Подільською та Київською губерніями²¹.

Якщо до середини XVIII ст. зміни кордонів запорозьких володінь відбувалися залежно від подій зовнішньополітичного характеру, то з початку 50-х років набрали силу інші чинники, а саме – активне прагнення Росії до скорочення Запорозьких Вольностей. Спочатку російський уряд вдався до поселення в північно-західних запорозьких степах сербів і утворення Ново-Сербії з фортецею Св. Єлисавети (пізніше м. Єлисаветград, нині – Кіровоград), а на північному сході від верхів'я р. Самари, лівого притоку Дніпра, і далі на схід Слов'яно-Сербії, центром якої стала фортеця, а пізніше Бахмут. В результаті запорожці втратили територію від гирла Кагарлика по прямій до верхів'я р. Тура, потім до гирла р. Кам'янки по верхів'ю р. Березівки і до верхів'я р. Омельника і далі вниз течією до гирла, "где она в Днепр впадает, уснула от польских границ на 20 верст"²².

Значно скоротило володіння запорожців, утворення Ново-Слобідського козацького полку, кордони якого пролягали від гирла р. Чорний Ташлик, вздовж р. Сугаклеї Кам'януваті (правої притоки р. Інгулу), через ріки Інгул, Аджамку (ліва притока Інгулу) і між верхів'ями річок Кам'янки та Бешки. Такі кордони показані на "знімку" запорозьких земель, укладеному в 1758 р. С. Леонтьєвим²³. З північного сходу від запорозьких земель під час будівництва Української лінії були відрізані землі між ріками Сіверським Донцем і Бахмутом та р. Луганню, а пізніше весь простір навколо верхів'я р. Самари.

Протягом усього цього часу Запорозький Кіш усіяло прагнув відстояти свої землі. 1774 р. після тривалих переговорів за ним був залишений Старо-Самарський перевіз, а та-

кож відновлювався старий кордон з Донським військом по р. Кальміусу²⁴. Тривалий час, з 1752 по 1760 р., тяглась суперечка про землі вздовж Самари, для вирішення якої гетьман Розумовський створив спеціальну комісію. Велись також переговори зі слобідськими полками про р. Самоткань, і хоча грамотою Єлисавети від 10 квітня 1756 р. запорожцям відмовлено у поверненні їхніх земель, вони продовжували відстоювати свої інтереси.

Після ліквідації Слов'яно-Сербії 1764 р. запорожці знову вимагали повернути землі, ними освоєні, для чого знов складається опис кордонів між гирлами р. Орелі і до Азовського моря²⁵. Однак, порушивши свої обіцянки повернути відторгнуті землі, царський уряд включив ці терени до Єкатерининської провінції новоствореної Новоросійської губернії²⁶. Пізніше, 1766 р., був затверджений кордон від гирла Самари до гирла Лугані і запорожцям було обіцяно, що "Новосербские и Елисаветские места вам по-прежнему возвратятся и Самарь вся по самую Орель в вашем владении останеться"²⁷, та будівництво фортець на цій території зводило нанівець такі обіцянки.

З 1686 р. Запорозький Кіш був незалежним від гетьманської влади, але 1750 р. його підпорядковано гетьману, що викликало різке незадоволення Коша і вимоги перевести його з ведення Малоросійської колегії до Комісії іноземних справ, та всі звернення не дали бажаних результатів.

У 1765–1767 рр. велися переговори з приводу двох ліній кордону – "глібовської" та "мельгунівської" з поселеннями на їх землях пікінерських полків. Лінія, прокладена з наказу губернатора першої Новоросійської губернії А. Мельгунова, захопила значну територію запорозьких земель, де старшина пікінерських полків заснувала свої зимівники. Кіш склав опис цих поселень²⁸, вимагаючи їхнього знищення, але марно.

Такі заходи царизму спрямовувались не тільки на захоплення і використання вже освоєних козаками земель, а й на розкол єдиної козацької території. Об'єднання згаданих земель, економічно розвинутих, зі своїм устроєм, правом і військом, для царської влади могло становити велику небезпеку. Землі створеної 1765 р. першої Новоросійської губернії з центром у Кременчуці саме і розчленували Гетьманщину, Запорожжя і Слобожанщину на окремі терени.

В результаті такої політики царського уряду володіння запорожців скоротились і становили 1766 р. близько 1700 квадратних верст, простягалися від Микитинської Січі правим

берегом Дніпра вниз до р. Кам'янки, де починались турецькі володіння. Від гирла Кам'янки кордон тягнувся через Інгулець, Вісунь, Інгул, Грсмоклею, Єланець, Солону, Мертві Води, Гарбузинку і Ташлик до Бугу. Вгору по Дніпру до гирла Самоткані, потім її течією і через степ по кордону Новоросійської губернії до р. Бугу довжиною більш як 550 верст. Лівим берегом Дніпра – від гирла р. Кінські Води вгору по Дніпру, повз пороги до гирла Самари, далі по Самарі на р. Вовчі Води, її верхів'я, а звідти через степ до верхів'я Кальміусу і цією річкою до кримського кордону, що становив тоді пряму лінію від Кальміусу до Берди, вгору по Берді до впадіння її в Дніпро нижче Кам'яного Затону, який проти Микитинської застави, де козаки побудували перевіз через Дніпро²⁹.

Подальші зміни в долі запорозьких земель внесла російсько-турецька війна 1768–1774 рр., в якій активну участь узяли і сформовані на Україні загони із запорозьких та лівобережних козаків, і регулярні війська. Вони здійснювали глибокі рейди в глиб турецьких військ, прикривали російську армію з флангу під час її просування до Дністра, брали участь у морських битвах і в цілому відіграли помітну роль у воєнних діях³⁰.

У ході підготовки до війни кордони запорозьких володінь були зведені до самої Української лінії, всі слободи і зимівники за нею ліквідовані під приводом мобілізації, а пізніше, вже під час війни, 1769 р., евакуйовано всі поселення Кальміуської і Інгульської паланок³¹. Запорожці, однак, не відмовлялись від захисту своїх володінь усіма можливими засобами. 1770 р., коли з метою захисту поставок провіанту для армії було встановлено козацький форпост у слободі Жовтій, вони захопили її, влаштували на цих землях паланку і приєднали до слободи Жовтої інші населені пункти. Причому, посилалися на те, що вся Єлисаветградська провінція, як це і було насправді, створена з їх земель.

У 1772–1774 рр. територіальні володіння Низового Запорозького Війська визначались, на думку, Ф. Ястребова, по карті Єлисаветградської провінції, лінією від гирла р. Мігейського Ташлику (притоку Південного Бугу) до гирла р. Самоткані, тобто тут кордон не змінився з 1764 р. Південна лінія його йшла від Бугу нижче Мігейського Ташлику через Гарбузинку, Мертві Води, Солону, Єланець, Інгул, правим берегом р. Доброї, через Вісунь, Інгул до гирла р. Кам'янки, що впадає в Дніпро вище Кизи-Кермена³².

Самі ж запорожці тоді, 1772 р., вважали своїм кордоном

”от вершины Орели, из-под крепости Троицкой, до вершины Береки, а оною прямо по-над линией Петровской крепости в Донец упавшей на устье оной” (тобто від витoku до гирла р. Береки, в яку впадають річки Братай і Камишеваха), потім Донцем до Тавальського байраку, Княжим ровом до лісу біля Святогорського монастиря, через Голу долину до Сіркової могили, через верхів'я р. Кринки до Міусу, потім на верхів'я Морського Чумка, далі до гирла Темерника, який впадає в Дон³³.

Отже, в ті часи, власне останні роки існування Вольностей, запорожці продовжували вести наполегливу боротьбу за свої землі, претендуючи часом на значно більші, ніж це визнавалося владою, терени, зокрема на землі між Кальміусом і Доном, які царська влада визнавала лише за донськими козаками.

В описах усіх цих кордонів згадується значна кількість географічних реалій і урочищ, долин і байраків, річок, які давно висохли. Все це, звичайно, ускладнює нанесення на карту кордонів за історичними описами, змушує звертатися до таких документальних архівних матеріалів, як топографічні описи другої половини XVIII ст., зокрема описи р. Дніпра 1778 р., описи і карти Єкатеринославського намісництва, що зберігаються в ЦДВІА Росії у Москві³⁴. При співставленні офіційних даних, визнаних урядом, з претензіями запорожців стає ясно, наскільки їхні володіння були урізані в результаті загарбницької політики уряду, спрямованої на включення південноукраїнських земель в централізовану структуру Російської Імперії.

Загострення ситуації в середині імперії в 1773–1774 рр., зокрема спалах селянської війни під проводом Пугачова, змусило царизм укласти Кючук-Кайнарджийський мир з Туреччиною аби використати проти повстанців регулярну армію. Очевидно, щоб заспокоїти запорожців і запобігти тим самим їх участі в Селянській війні, після укладення цього миру володіння запорожців на деякий час були навіть розширені, що стало останнім успіхом в їхній багаторічній боротьбі за збереження своїх володінь і автономні права низового козацтва. Козацькі терени збільшилися за рахунок досить великої площі на лівому березі Дніпра навпроти колишньої турецької фортеці Кінбурну, а на правому березі Дніпра теренами між гирлами р. Кам'янки, Бугу і Ташлику. Лінія кордонів тоді йшла з півдня на північ від мису Кінбурн по лівому берегу р. Дніпра повз Збур'ївський кут до урочища Голий

Перевіз. У кінці цієї лінії при перевозі був насипаний курган. Від нього на захід тягнулася лінія спеціально насипаних курганів – аж до відомого тоді кургану Мезарли-Тана, а від нього, повернувши на північ, через Кінські Води або Кам'яний Колодязь до Чорного моря, а потім узбережжям до Кінбурну³⁵.

На правому березі Дніпра кордон пролягав по Південному Бугу від Гарда до гирла річки Ташлик при Гарді, далі до гирла Бугу при урочищі Скелевський Ріг і звідти вгору Дніпром до того місця, де в нього впадає Кам'янка. Таким чином, злиття вод Дніпра і Бугу і було природним кордоном між турецько-татарською територією і володіннями запорожців. Відстань від Гарда, або від колишнього кордону, в гирлі р. Ташлику, становила 179 верст.

Від пограничного каменя при Гарді або р. Ташлик кордон пролягав через р. Гарбузинку "на сделанные нарочно при ней два кургана от юга к востоку на расстоянии 10 верст и 20 сажен, от них, курганов, на урочище Сагайдак при речке Мертвоводе через речку Гарбузинку, от юга к востоку длиной 10 верст и 150 сажен, а перейдя Сагайдак, к речке Соленой на Каменную Мечеть, от юга к востоку, длиной 10 верст и 80 сажен, до нарочно насыпанных курганов, от курганов через речки Соленую и Еланец, от юга к востоку, на Аргмаклы-Сарай, длиной 27 верст и 450 сажен до двух курганов и той же линией через р. Аргмаклы (Громоклею)..." Далі кордон знову суходолом прокладався курганами до Інгулу і через нього до річки Доброї і далі на річку Вісунь до Білих Криниць, через Інгулець до гирла Кам'янки на Дніпрі. Вся довжина кордонів по берегах Дніпра, обох лиманів і Бугу становила 524 версти і 475 сажнів³⁶.

Саме на цей останній період існування Вольностей склав карту запорозьких земель майор В. Карасьов. Карта створена для твору А. Скальковського і при ній вперше опублікована. Оригінал зберігається в картографічному відділі Державної бібліотеки Росії³⁷.

Скориставшись значним розширенням своїх володінь, запорожці тут-таки почали освоювати нові землі. Козацькі зимівники з'явилися по течіях усіх річок, що впадали до Бугу і Дніпра, починаючи від Тясмина і Синюхи на Інгулі, біля Гарду, тобто по Корабельці, Мертвих Водах, Еланчику, Інгульцю, Громоклеї, Кам'янці, Підпільній, Бузулуку, Сажалені, Чортомлику і багатьох інших річках і урочищах, по самому Дніпру і його притоках Орелі та Самарі³⁸, Московці,

Кінських Водах, Вовчій та ін. Дальні слободи і зимівники протягнулися до р. Міусу по Кальміусу, Берді, берегом Азовського моря³⁹.

Зберігся і офіційний опис володінь Війська Запорозького напередодні знищення останньої Січі: від р. Бахмуту, південніше старої Української лінії, на ширину 600 верст, до гирла Берди і нової Української (Дніпровської) лінії, на ширину 350 верст. На сході був кордон із землею Війська Донського, на півдні і заході – з Очаковом і Кримом (Кримським ханством), а проти гирла Кубані до Азовського моря⁴⁰.

Вісторичній та науково-популярній літературі 70–80-х років зовсім не згадувалося про господарчу діяльність козаків у своїх володіннях, аби збільшити значення діяльності Росії по освоєнню цих земель. Тим часом і історики ХІХ – початку ХХ ст., і Д. І. Яворницький, і В. О. Голобуцький, і О. М. Апанович значну увагу приділяли даному питанню, хоча загалом висвітлення його в усій повноті ще чекає на свого дослідника. Відомо, однак, що всі зимівники, слободи, села і містечка на запорозьких землях перебували під захистом фортець-паланок. Слово "паланка" мало два значення. Як свідчить А. Скальковський, перше його значення – фортеця, друге – територія, яку вона охороняла і водночас адміністративним центром якої була. В російських джерелах це друге значення, як правило, замінювалось терміном "відомство" паланки.

Час виникнення паланкового поділу запорозьких земель точно не встановлено. А. Скальковський вважав, що перші п'ять паланок – Гарда, Перевіз, Кодак, Самара та Кальміус існували вже із середини ХVІІ ст., але не навів жодних документів на підтвердження свого визначення⁴¹, а Д. І. Яворницький вважав, що паланки з'явилися лише 1734 р., після повернення запорожців під владу Росії.

Документально ж підтверджується існування паланок з 1734 р. 1735 р. побудовано ще одну паланку на Прогноях, тобто біля Соляних озер на Кінбурнському п-ові, для захисту чумаків, які приходили туди по сіль з 1765 р. Після ліквідації гетьманської влади у запорозьких землях різко збільшується населення. Нові поселенці осідали спочатку в Самарській та Кодацькій паланках, що, звичайно, викликало нарікання старшини Гетьманщини та їх скарги на адресу царського двору.

Прагнучи поселити прийшлих подальше від очей царських чиновників, а також забезпечити захист південним кордонам,

кошовий отаман Петро Калнишевський розпорядився відвести новопоселенцям землі вздовж р. Орелі до самого Сіверського Дінця з одного боку Самари, а з другого – вздовж Протовчі. Так виникли відомства Орельської, Протовчанської та Прогноїнської паланок. На кінець 60-х років XVIII ст. паланок, таким чином, було вже вісім – Інгульська, Кодацька, Самарська, Протовчанська, Орельська, Буго-Гардівська, Кальміуська, Прогноїнська. На кінець існування Запорозьких Вольностей виникли ще Барвінківська та Личковська⁴².

Заселені паланки були по-різному. Кодацька, Самарська, Орельська та Протовчанська мали постійні поселення – міста, села, хутори, де жили сім'ї одружених козаків та втікачі з інших частин України. Решта паланок спочатку в більшості мала населення сезонне – з весни до пізньої осені, на сезон рибальства, мисливства. Території кожної з цих паланок виглядали так: Кодацька – між Дніпром, річкою Базавлуком і верхів'ям Інгульця і Тясмином, з одного боку, чи з 1752 р. з кордоном Ново-Сербії, з іншого боку. Ця паланка доходила до "глібовської лінії". Крім її центра, міста Новий Кодак, тут 1770 р. існувало ще 18 населених пунктів: Старий Кодак, Волоські хутори, Половиця, Микитино, Кічкас, Біленька, Тарасівка, Медовець, хутір Грязного, Кемлинівка, Набонівка, Тарамське, Корнаухівка, Тритузне, Романово, Бородаївка, Мішурин Ріг, Комісарівка, Лихівка та Томаківка.

Самарська паланка – по обох берегах річки Самари, вгору від лівого берега Дніпра. Центром її було місто Самар, пізніше Новоселиця і Новоселівка (де тепер місто Новомосковськ). До неї належали поселення Чаплі, Пісчана-Самар, Переметівка, Кам'янка, Сокольський редут, Бригадирівка, Ревівка, Варданівка, Адамівка, Пишнівка, Військове, Чернече та ін.

Орельська паланка знаходилася між річками Ореллю та Самарою. Центром її Д. І. Яворницький вважав Козирщину. До неї належали Чаплинська Кам'янка, Гупалівка, Прядівка, Колонтаївка, Пушкарівка, Бабайківка, яку 1770 р. перевели з Протовчанської паланки.

Протовчанська паланка – по берегах Протовчі й Орелі. Центром її було село Личкове, а належали до неї Перешеніне, Котівка, Чернетчина, Петриківка, Китайгород, Могилів, Кильчань (пізніше – Голубівка), Курилівка, Плеса Чорноухівка, Василькове, Грузинівка, Полковнича, Судіївка, Сердюківка, Шуглівка (або Шульгівка), Климівка, Семенчинівка, Балабанівка, Горбулівка, Половнищине, Проданівка, Галуш-

ківка, Одерівка, Цегловате, Сирківка й Лебединці та хутори над Царичанкою та Маячками.

Кальміуська паланка – між річками Вовчою, Кальміусом та Азовським морем. Центром її було городище Домаха, на місці якого побудовано м. Павловськ (пізніше перейменоване у Маріуполь). Тут відомі поселення Ясинувате й Макарове та 28 зимівників.

Прогноїнська паланка – на лівому березі Дніпровського лиману. Центром її було містечко Прогноїнськ, тут стояв передовий запорозький пост, що спостерігав за пересуванням турків в Очакові та татар в Криму.

Бугогардівська паланка – між лівим берегом Бугу та правим Інгульця, з одного боку, і р. Дніпром та кордоном Ново-Сербії. Центром її був Гард на р. Бузі, населені пункти – зимівники у Соколах, Вербовому, Балацькому, Мигії, Корабельному, Вовковому, Херсютині та Громоклеї.

Інгульська (або Перевізька) паланка – на лівому березі р. Інгульця. Центром її, очевидно, була так звана Перевізка поблизу правого берега Дніпра, неподалік с. Фаліївка, або селище Кам'янка – місце знаходження колись Кам'янської Січі. До цієї паланки, відносилися поселення Кванове, Білі Криниці, Давидів Брод, Благинин, Шестерня, Пономареве, Кривий Ріг, Мілова, Золота Балка, Осокорівка, Тернівка, Ракове та ін.

Загальна кількість населених пунктів на запорозьких землях точно ще не встановлена. Спеціального історико-географічного дослідження досі не проведено. Д. І. Яворницький наводить деякі дані А. Скальковського, який за матеріалами січового архіву нарахував 64 поселення. Фактично їх, звичайно, було більше, спеціального опису усіх поселень не проводилось, йдеться у Скальковського лише про села, згадані в документах, без хуторів та зимівників.

Загальна ж кількість населення у запорозьких землях, наведена В. Калачовим, становила близько 100 тис. чоловік, що на той час дуже значна кількість⁴³. З цією цифрою населення в Запорожжі погоджувався і В. О. Голобуцький⁴⁴. Крім цих відомих восьми паланок, Д. І. Яворницький називає ще дві, які, очевидно, служили тільки фортецями. Це – Барвінівська та Личковська. Документи січового архіву фіксують створення 1773 р. ще однієї, Комісарівської, паланки⁴⁵. Відомо тільки, що до неї входила слобідка Петрова Гребля.

При співставленні даних, наведених Д. І. Яворницьким і

А. Скальковським, з картою Карасьова виявляється, що селище Барвінівка, як і згадувана в джерелах Жовта, міститься на час складення карти (початок 70-х років XVIII ст.) за межами запорозьких земель, на терені Ново-Сербії. Тож підтверджується, що цю військово-адміністративну одиницю створено на терені запорозьких земель, а саме Кодацької паланки. Комісарівка на карті розміщена на терені великої і добре заселеної паланки з центром, за даними Д. І. Яворницького, Новий Кодак. Можливо, планувалося цю велику територію поділити на два відомства. Що ж до личковської паланки, то Д. І. Яворницький згадує с. Личкове як центр Протовчанської паланки. Отже, на кінець існування Запорозьких Вольностей Жовта та Барвінівка вже втратили своє значення, вісім паланок мали свої відомства і сформувалася дев'ята, Комісарівська, паланка.

Ці відомості про паланки свідчать про прагнення Коша чітко організувати управління своєю територією, як військового, так і господарчого життя.

Запорозькі поселення були розташовані від Синюхи й Бугу до кордонів Гетьманщини, Слобожанщини й земель Війська Донського та від р. Орелі на півночі до Очакова на Чорному морі й узбережжя Азовського моря. Господарча діяльність ще не досліджена досконально, але відомо про активний розвиток торгівлі, ремесла, землеробства, що переконливо показано в роботах В. О. Голобуцького⁴⁶. В запорозьких зимівниках активно розвивалось землеробство, ґрунтоване в основному на найманій праці, як і ремесло в козацьких містечках. Застосування найманої праці в господарстві вело запорозькі землі по шляху розвитку товарного, ринкового виробництва. Цей факт, очевидно, робив їх чужою і дуже небажаною частиною кріпосницької Російської Імперії і, очевидно, став однією з причин знищення і Січі, і Вольностей Війська Запорозького. І хоча в Маніфесті Катерини I про ліквідацію Січі дозволялося власникам хуторів та зимівників залишатися на місці, однак ці зародки майбутнього в умовах наступу кріпосництва на запорозькі землі прирікалися на загибель. Та багато поселень і зимівників стали в подальшому зародками сіл, слобід та містечок.

Усі ці дані про територію запорозьких земель, зміни її кордонів і території, ступінь освоєності і загосподарювання дають можливість твердити про саме українську колонізацію цих земель протягом XVI–XVIII ст. Російська колонізація за участю запрошених Катериною II представників ін-

ших народів – німців, болгар, сербів, греків – лише доповнила і продовжила започаткований раніше процес. Саме з метою применшення значення українського чинника землі півдня України, загосподаровані та цивілізовані українським козацтвом, стали називати імперським терміном "Новоросія", про що зараз, на жаль, згадують певні кола Російської Федерації, обґрунтовуючи свої територіальні претензії щодо України. Як свідчать викладені факти, подібні претензії не мають під собою історичних підстав. Запорозькі землі, або землі Півдня України, становлять органічну, невід'ємну частину України.

- 1 Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 2. – К., 1990. – С. 192.
- 2 Там же. – С. 287.
- 3 Мышецкий С. История о казаках запорожских. – Одесса, 1852. – С. 81.
- 4 Эварницкий Д. И. Топографический очерк Запорожья // Эварницкий Д. И. Число и порядок Запорожских Сечей. – К., 1884. – С. 6–7.
- 5 Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Ч. 1. – Одесса, 1846; Ригельман Т. Летописное повествование о Малой России. – М., 1847.
- 6 Мышецкий С. История о казаках запорожских. – Одесса, 1852.
- 7 La Russie Blanche ou Moskouie. – Amsterdam. – 1682. Карта зберігається у відділі картографії ЛНБ ім. В. Стефаніка АН України у Львові.
- 8 Акты, издаваемые археографической комиссией. – Ч. IV. – 1838. – № 290, 430.
- 9 Эварницкий Д. И. Сборник материалов по истории запорожских казаков. – Спб., 1888. – С. 152.
- 10 Эварницкий Д. И. Число и порядок Запорожских Сечей с топографическим описанием Запорожья. – Киев, 1884. – С. 8.
- 11 Мышецкий С. История о казаках запорожских... – С. 80–81.
- 12 Скальковский А. История Новой Сечи... – С. 21.
- 13 Там же. – С. 37.
- 14 Полное собрание законов Российской империи. – Спб. – 1896. – Т. IV. – С. 456, 457.
- 15 Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч. 1. – С. 27, 31.
- 16 Записки Одесского общества истории и древностей российских. – Т. II. – Одесса, 1872. – С. 834, 835.
- 17 Скальковский А. Опыт статистического описания... – Ч. 1. – С. 32.
- 18 Эварницкий Д. И. Число и порядок Запорожских Сечей... – С. 11.
- 19 Скальковский А. История Новой Сечи... – Т. 2. – С. 137.
- 20 Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским, т. 1. Киев, 1856. – С. 69–70.
- 21 Скальковский А. История Новой Сечи... – Т. 2. – С. 138.
- 22 Там же. – С. 168.
- 23 Записки Одесского общества истории и древностей российских. – Т. 1. – Одесса, 1870. – С. 612.
- 24 ЦДА України. – Ф. 229. Архів Коша Запорозького. – Спр. 7. – Арк. 12.
- 25 Там же. – Спр. 152. – Арк. 64.
- 26 ЦДА України. – Ф. 229. Спр. 175. – Арк. 13; спр. 165. – Арк. 140.
- 27 Скальковский А. История Новой Сечи... – Т. 2. – С. 313.
- 28 ЦДА України. – Ф. 229. – Спр. 175. – Арк. 13.
- 29 Черняевский С. Описание Запорожской Сечи. Прибавление к "Истории казаков запорожских" С. Мышецкого. – Одесса, 1852. – С. 80.

- 30 Апанович О. М. Збройні сили України. — К., 1970. — С. 173.
- 31 ЦДІА України в Києві. — Ф. 229, оп. 1, спр. 319. — Арк. 14.
- 32 Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — С. 49.
- 33 Эварницкий Д. И. Вольности запорожских казаков. — Спб., 1840. — С. 325.
- 34 ЦДВІА Росії. — Ф. ВУА, спр. 13897. — Арк. 12, спр. 17628. — Арк. 12, 5. — 2 об., спр. 18628. — Арк. 24, 27, 48.
- 35 Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 50.
- 36 Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. VII. — С. 166, 171—173.
- 37 Відділ картографії ГБ Росії К-278.
- 38 Шиманов В. Предсмертная поземельная борьба Запорожья // Киевская старина. — 1883. — Декабрь. — С. 616.
- 39 Ригельман. Летописное повествование о Малой России. — М., 1847. — Прибавление. — С. 69, 700.
- 40 Колачов Н. Архив исторических и практических сведений. — Спб., 1891. — Т. II. — С. 5.
- 41 Скальковский А. История Новой Сечи. — Т. 1. — С. 53.
- 42 Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 160.
- 43 Колачов В. Архив исторических и практических сведений. — Т. II.
- 44 Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. — К., 1961. — С. 160.
- 45 ЦДІА України. — Ф. 229, оп. 1., спр. 340. — Арк. 1—4, 19—21 зв.
- 46 Голобуцький В. О. Запорізька Січ... — С. 167.

Надійшла 3. 03. 92 р.